

**Художній переклад у контексті ідей європеїзму
М. Коцюбинського**

У статті досліджено погляди М. Коцюбинського на проблеми художнього перекладу в контексті ідей європеїзму. Проаналізувавши публіцистичний та епістолярний спадок письменника, автор визначає роль художнього перекладу у пошуках шляхів розвитку української культури і літератури поч. ХХ ст., досліджує екстралінгвістичні умови розвитку національного перекладацтва та окремі теоретично-практичні аспекти, акцентовані досліджуванним автором.

Ключові слова: художній переклад, історія перекладу, європеїзм, модернізм, стиль, дискурс.

В статье рассматриваются взгляды М. Коцюбинского на проблемы художественного перевода в контексте идей европейства. Проанализировав публицистическое и эпистолярное наследие писателя, автор определяет роль художественного перевода в поисках путей развития украинской культуры и литературы нач. ХХ в., исследует экстралингвистические условия развития национального переводческого процесса и отдельные теоретические и практические аспекты, акцентированные исследуемым автором.

Ключевые слова: художественный перевод, история перевода, европейство, модернизм, стиль, дискурс.

The article deals with Kotzyubinskiy's views concerning the issue of artistic translation in wide context of Europeanism ideas. Having analyzed journalistic and epistolary heritage of the writer, the author emphasizes the role of the artistic translation in search of the course of ukrainian culture and literature development at the beginning of the XX century. The author also investigates the extralinguistic conditions of the ukrainian national school of translation and certain both theoretical and practical aspects accentuated by the writer.

Key words: artistic translation, history of translation, Europeanism, modernism, style, discourse.

В історії українського художнього перекладу багато славних сторінок і багато визначних постатей, проте не всі вони висвітлені однаковою мірою. Порубіжжя ХІХ–ХХ ст. відзначається особливою увагою

українців до європейської культури, літератури і до художнього перекладу як способу засвоєння культурних досягнень людства національною культурою, збагачення власної літературної традиції та розвитку мови. Серед знакових постатей того часу важко знайти письменника, який би не долучився до цієї благородної справи. Це і Леся Українка, І. Франко, М. Старицький, В. Самійленко, Б. Грінченко, А. Кримський, І. Огієнко та ін. Їх перекладацький доробок і теоретичні міркування неодноразово потрапляли до уваги філологів-перекладознавців, зокрема Б. Ажнюка, Ф. Арвата, Р. Зорівчак, С. Єрмоленко, В. Коптілова, Г. Кочура, А. Содомори тощо. Однак діяльність ще багатьох діячів тогочасного літературно-перекладацького процесу вивчена недостатньо або й взагалі лишається неактуалізованою в науковій літературі. Якщо М. Коцюбинському як письменникові, громадському діячеві присвячено немало мовознавчих, літературознавчих, історичних досліджень (В. Агеєва, Н. Калениченко, М. Костенко, Ю. Кузнецов, Я. Поліщук, Т. Саяпіна, К. Хаддад, О. Черненко, Д. Демченко та ін.), то перекладацький доробок і його погляди на художній переклад в контексті дискурсу пошуків шляхів національного культурного та літературного розвитку не розглядалися. Саме цим і зумовлюється актуальність дослідження.

Публіцистичні статті, листування М. Коцюбинського з багатьма діячами української та зарубіжної культури, перекладачами дають плідний матеріал для дослідження візії письменника щодо культуро- й націєтворчого потенціалу перекладної літератури, її впливу на розвиток мови, окремих теоретичних проблем, зокрема збереження у перекладі національного колориту, стилістичних особливостей першотвору, що й визначило мету нашої роботи.

Умови розвитку, що склалися в к. XIX – на поч. XX ст. в Україні: цензурні утиски, заборона мови, переслідування письменників, відступництво зрусифікованої інтелігенції, кволе суспільно-громадське життя, – стали нездоланими перепонами на шляху постановки української культури серед європейських як окремишньої і самобутньої. Світовий, а особливо західноєвропейський суспільно-історичний досвід показував, що нації розвиваються з розвитком національних культур і національних мов. "Від вирішення цього завдання, – писав М. Грушевський, – залежить, чи перейде даний народ до культурних націй, чи залишиться на становищі нижчих (*minder wertige*) народів, що можуть задовольнити власними засобами лише нижчі культурні потреби свого суспільства, а для задоволення вищих потреб вони примушені вдаватися до чужої культури, чужої мови" [1, с. 174]. Цілоком одностайні погляди на націєтворчий процес мав і М. Коцюбинський. Він стверджував, що будь-якому народові, у тому числі й українцям, нале-

жить якомога ширше та повніше розвивати свою духовну сутність, культурно зростати, поступово удосконалювати знаряддя своєї думки – мову, в якій, як у дзеркалі, відображаються й історія, і світогляд, і характер народу [4, т. 4. с. 119]. У статті "Свет и тени русской жизни", описуючи складні умови розвитку культур малих народів у російській імперії, письменник наголошує на необхідності збереження їх національної самобутності та акцентує увагу на потребі засвоєння європейського досвіду: "... тільки підняттям туземної культури, а не нав'язуванням своєї, хоча б і вищої, можна досягти бажаних результатів, тобто такого рівня розвитку іногородців, щоб вони, як губка вологу, могли увібрати плоди загальноєвропейської цивілізації" [4, т. 4, с. 67].

Тож одним із пріоритетних завдань нації- і культуротворення на переломі епох і цивілізацій М. Коцюбинський вважає саме засвоєння європейського досвіду у різних сферах культурного життя, та передусім – у літературному прямованні. Адже у цій галузі культурницької діяльності за роки тривалої реакції занепад був очевидним. "Причин млявої продукції літературної, коли брати річ ширше, – довелось б шукати в загальному становищі української справи: брак національної свідомості, нерозвиненість громадського життя, цензурні обставини, брак української преси і т. ін.", – зауважив М. Коцюбинський [4, т. 7, с. 180]. Зазначені причини та прагнення перебороти їх наслідки і вийти за межі усталеного народницько-етнографічного кола обсервації української літератури спонукали М. Коцюбинського до видання літературних альманахів нового – європейського типу. У листі до Панаса Мирного він так обґрунтував задум видати альманах "Дубове листя", присвячений першому українському "європейцю з сокирою" П. Кулішу: "За сто літ існування наша (з причин, вияснення яких належить до історії) жила переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія – ото майже й все. Над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника". Проте український письменник і український читач, на думку М. Коцюбинського, уже потребував нових горизонтів. "Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатой не лиш на теми, але й на способи оброблення сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнка різних сторін життя усіх, а не одної якоїсь верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософських, соціальних, психологічних, історичних і т. ін." [4, т. 5, с. 280–281]. Ця ідея викликала дискусію між прихильниками "високої" культури та народної (домашнього вжитку), а в перекладацтві між апологетами та

скептиками, що ставили під сумнів і можливість перекладів з інших мов, і потребу в них.

Не випадково М. Зеров назвав М. Коцюбинського "піонером нової літературної школи" [2, с. 141]. Взоруючи на європейські зразки літературної творчості, М. Коцюбинський намагався і в національній літературі розширити тематику, привернути увагу до нових форм, жанрів, стилістичних прийомів тощо – тобто вибудовувати вищу культуру, а також підкреслював їх значення для прищеплення художньо-естетичного смаку, вишколення поетичної майстерності і врешті – розвитку поетичного слова. "А тим часом читаєш – і бачиш великі зразки великих майстрів слова, бачиш, що можеш зробити з тим словом. Знаєте, дорогий добродію, коли я читаю гарного автора (а в мене є любими – як-от Гамсун, Шніцлер, Лі, Ахо, Гарборг, Від, Стріндберг, Меттерлінк) – мені не хочеться писати, бо я знаю, що досягли, що зробили ці таланти" [4, т. 5, с. 309], – писав М. Коцюбинський з властивою йому скромністю та вибагливістю до власної творчості. Вплив європейської літератури на творчу манеру письменника, зокрема модерної естетики, стилістичної манери, психологізму, незаперечний.

Потреби в українських перекладах чужомовних творів М. Коцюбинський розглядає в контексті мовно-літературних та загальнокультурних завдань, що стояли на порядку денному. "Тепер саме в українській літературі помічається пекуча потреба в перекладі на нашу мову європейських класиків, щоб нам не доводилось (як досі) зазирати за всьогосвітнім добром до чужої хати" [4, т. 5, с. 31]. Ці слова М. Коцюбинського перегукуються з Франковими: "Передача чужоземної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями" [6, т. 5, с. 7]. Обидва автори піднесли значення перекладу до націєтворчих вимірів.

Вагомість перекладу в загальній концепції національного культурного будівництва М. Коцюбинського підтверджує і той факт, що письменник постійно відстежував перекладацький процес, листувався з багатьма перекладачами (Б. Грінченком, В. Самійленком, Б. Лепким, М. Могилянським, В. Боровиком, А. Єнсоном), допомагав порадами початківцям і радів з кожного вдалого перекладу українською мовою, вважаючи такий твір здобутком національним. У листі до Б. Грінченка він писав: "Я з великою приємністю читаю в "Зорі" Ваш переклад "Вільгельма Телля". Яка чиста мова, який гучний вірш! Другого такого гарного перекладу в перекладній літературі українській я не знаю" [4, т. 5, с. 54]. Письменник і сам укладав списки важливих, на його

думку, письменників для перекладу. Особливо автор відчував потребу збагачення перекладами обділеної в українському письменстві дитячої літератури. На пропозицію Б. Грінченка, що організував у 1894 р. єдине на той час народне видавництво книжок для дітей і народу, долучитися до перекладацтва відповідає: "З великою хіттю пристану до перекладання книжок для дітей. Радити Вам, які саме книжки поперекладати, – не почуваюся на силі, бо це питання великої ваги". А далі все ж таки рекомендує таких авторів: "З старих книжок бажалось би бачити в перекладі Жюль Верна, де в займаючій формі зазнаємося зі здобутками науки, "Хату діда Хоми" Бічер-Стоу, котра, як пам'ятаю, зробила на мене такий добродійний вплив..." [4, т. 5, с. 48].

Високо оцінив М. Коцюбинський перекладацький доробок П. Куліша та І. Франка. Про творчість земляка він писав: "Минуло вже чотири роки як помер П. Куліш, – і дедалі все видніше і видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я... Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет "Досвіток", перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор "Записок о Южной Руси", "Чорної Ради" і сили інших цінних праць – має право на нашу велику повагу і вдячність" [4, т. 5, с. 258]. У біографічному нарисі про Івана Франка М. Коцюбинський особливо підкреслює вагомість перекладацького доробку Каменяра: "Відаючись творчості у сфері художньої літератури, Франко поставив за мету зробити доступними своєму народу багатства європейської класичної літератури. Тільки широке ознайомлення з загальнолюдськими ідеями, втіленими в артистичну форму літературними талантами всього цивілізованого світу, виховують людину, дають можливість краще пізнати те, що відбувається навколо нас, з більшою користю віддати сили своєму народу". Звернімо увагу на те, що в переліку перекладених І. Франком творів М. Коцюбинський поряд із творами Гейне, Гете, Байрона, Шеллі називає і "Мертві душі" Гоголя. Адже ще далеко не всі усвідомлювали вагомість перекладів з російської мови, мотивуючи це близькістю і нібито повним розумінням російськомовних текстів.

У цьому контексті варто згадати, що російська цензура дуже прискіпливо ставилася до перекладних творів і навіть заборонила збірник перекладів О. Пушкіна, підготовлений українською письменницькою спільнотою до 100-річчя поета, мотивуючи це тим, що перекладати великого російського письменника на "малороссийское наречие" не можна. Про ганебні цензурні утиски не лише української літератури, а й перекладів дізнаємось із виступу М. Коцюбинського на загальних зборах Чернігівської громадської бібліотеки, які відбулися 9 січня

1905 р. Письменник розповів, що переклад "Іліади" українською мовою, поданої до столичної цензури, заборонили і повернули навіть не розпаковану, а при звертанні по дозвіл надрукувати дитячу книжку українською мовою цензор відповідає, що українських дітей нема і книжку забороняє. М. Коцюбинський не міг миритися з таким станом справ і домагався скасування цензурних утисків. У заяві він підкреслив, що коли російське друковане слово цензура б'є бичами, то українське переслідує скорпіонами [3].

Тож російсько-українські переклади М. Коцюбинський вважав не менш важливими, ніж з інших мов, і з перспективи визнання окремішності української мови, і сприяння розвитку її внутрішніх потенцій. У листі до П. Тичини він переконує адресата: "Ви пишете про переклади оповідань українських авторів на мову російську. А мені здається, що корисніше було б перекладати з російського на українське, бо таким чином перекладач краще познайомив би ся з українською мовою, і такі переклади здалися б нам. У нас, наприклад, дуже слаба література для дітей, і коли б хто зробив переклад кращих російських творів для дитячої лектури, можна б було видати навіть" [4, т. 7, с. 198].

У цілому наявність у національній літературі перекладної є свідченням її життєздатності та визнання мови як окремішньої. Цю тезу М. Коцюбинський висловив у листі до В. Лукича як реакцію на образливі випадки російської преси щодо неповносправності української мови. Письменник наводить приклади цитат з часопису "Русская мысль": "... недалеко за нами ті часи, коли русофоби кричали: "niema Rusi", а з другого, що українсько-руської мови "никогда не было и быть не может", а існує тільки "наречие", котрим хоч говорить 20-мільйонна маса, та котре ніколи не буде здатне розвинути до змоги виявлення на ньому наукових понять". А далі спростовує аргументи опонентів таким чином: "Іще "патріоти" певного сорту можуть називати "жаргоном" мову, на котрій перекладено Біблію і твори Гомера, Данте, Шекспіра" [4, т. 5, с. 27].

Першим справжнім європейцем М. Коцюбинського можна назвати і в тому сенсі, що він проклав шлях українській літературі до європейської. Без перебільшення є підстави стверджувати, що серед українських письменників того часу найбільш популярним і перекладуваним на інші мови став саме М. Коцюбинський. Ще за життя автора переклади його творів вийшли в Німеччині, Польщі, Чехії, Франції, Австрії, Швеції і були схвально зустрінуті європейською критикою. Сам процес виходу української літератури у світ можемо простежити на такому прикладі. У 1908 р. О. Андрієвська, перебуваючи у Празі, пропонує М. Коцюбинському подати свої твори для перекладу че-

ською мовою, але при цьому зазначає: "Чехи дуже цікавляться Росією загалом і мало що знають окремо про Україну. Я бачила переклади з Гончарова, Тургенєва, Горького, Андреєва – особливо в честі Толстой. З українською літературою тут не знайомі" [5, т. 1, с. 34]. Проте уже через 2 роки оповідання М. Коцюбинського вийдуть у перекладі І. Бочковського та А. Харвата чеською мовою і здобудуть не лише читацькі симпатії, а навіть стануть предметом наукових студювань чеських учених-славістів. Чеський літературознавець А. Харват присвятив українському митцю кілька статей і висловив своє захоплення так: "Вы художник *par excellence*. Только для Вас должен всякий учиться украинскому языку" [5, т. 4, с. 209]. А доцент кафедри слов'янської літератури Карлового університету Я. Махал охарактеризував творчість письменника: "В малюванні настроїв Коцюбинський є недосягаємим майстром... Його праці, поміж якими знаходяться справжні мистецькі архітвори, визначаються тонкою сатирою, яка переходить поволі у гострий сарказм, коли саме представляє низькі, часто звірячі інстинкти людини, грубу замисловатість та підлоту або недостатки, які загублюють організм усього народу... лагідний стиль, що як музика проникає до глибини душі, живість типів та малюнків, глибина активних концепцій та глибоко душевна любов до народу – це загалом признані властивості ескізів Коцюбинського" [із матеріалів експозиції Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського].

Появу власних перекладів за кордоном М. Коцюбинський розглядав як спосіб пробудження інтересу до України в цілому і до українського письменства зокрема. Після виходу у Швеції його творів у перекладі А. Єнсена шведською мовою М. Коцюбинський висловив сподівання: "Бажалось би, щоб се видання потягло за собою переклади інших авторів наших, нехай і нас широкий світ знає" [4, т. 6, с. 159]. І справді в одній із рецензій на збірку, що вийшла у 1909 році у Відні в перекладі німецькою Вільгельма Горшовського під назвою "Pro bono publico", яка зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського, зазначалося: "В наш вік точиться велика визвольна боротьба. Пригноблені стани і нації прагнуть звільнитися від своїх гнобителів. Нація, що нараховує 30 млн чоловік, які живуть в Австрії й у Росії, – українці (в Австрії їх називають русинами), нація, про існування якої ми, західні європейці, до цього часу ледве мали уявлення, виступає перед нами повна могутнього власного життя і відкриває нам свою велич і красу в оригінальних та прекрасних творіннях мистецтва".

Велику популярність М. Коцюбинський здобув і в Росії. У листі до дружини з Капрі письменник повідомляє, що до нього звернулася редакція журналу "Мысль" з Санкт-Петербурга із пропозицією організувати український відділ у журналі. "Вони хочуть познайомити російського читача з українською літературою, культурним життям, історією. Взагалі, дякуючи мені, тут виявляють великий інтерес до всього українського. Все українське неначе в моді, чи надовго і щиро – не знаю" [4, т. 7, с. 174]. Більшість творів письменника були перекладені російською мовою, деякі з них навіть 3–4 рази різними перекладачами, і надруковані у часописах "Русское богатство", "Жизнь", "Русские ведомости", "Наука и жизнь", "Южные записки" та інші. Серед найвідоміших його російських перекладачів О. Новодворський, М. Перелигін, І. Белоусов і навіть С. Петлюра. Останній у 1907 р. просить дозволу на переклад оповідання "Persona grata": "На мою думку, воно таке гарне і психологічно розроблене, що варт і російських читачів познайомити з ним" [5, т. 4, с. 44]. Проте найбільше зробив у цьому напрямку М. Могилянський, якого пов'язували з автором не лише так звані виробничі питання, а й довірливі приятельські стосунки. Якраз у їхньому листуванні знаходимо чимало цікавих зауважень щодо практичних проблем перекладу – переклад ономастичних одиниць, зокрема імен та прізвищ, прізвиськ, місцевого колориту, збереження стилістичного забарвлення окремих одиниць, конотація яких втрачалася при перекладі. М. Коцюбинський категорично виступає проти обрусіння тексту. Так, наприклад, він не погоджується з М. Могилянським щодо заміни національних звертань "пані", "пане", "добродію" в оригіналі на, "сударыня", "сударь мой" у перекладі, що, безумовно, не є еквівалентними. У листі від 3.02.1911 р. письменник звертається до перекладача: "Знаєте, я починаю думати, що ми мало дбаємо в оповіданнях з народного життя про український колорит, занадто "обрушуємо оповідання". Він радить залишити українську форму "Підпара" замість "Подпара", замість російського "барин, барчук, барский, господский, изба" – "пан, панич, панський, хата" у повісті "Fata morgana" [4, т. 7, с. 102]. У перекладах оповідань з життя татарського народу також рекомендує зберігати місцевий колорит. Так, в оповіданні "Під мінаретами", наприклад, стрічаються татарські вислови і фрази, які в буквальному перекладі звучать доволі чудно. Наприклад: "дозвольте медом перерізати Ваші слова"... Але вони належать до специфічної татарської елоквенції – і шкода б було позбавити оповідання того місцевого колориту" [5, т. 3, с. 386]. Також письменник вважає за необхідне зберігати в перекладі емоційно-стилістичне забарвлення слів і всього малюнка. Ось як він пояснює Могилян-

ському, чому не варто замінювати в перекладі слово "зади" з оповідання "В дорозі" на стилістично нейтральне "спини": "... я ніде не вживаю дуже грубих слів, а в останній сцені я зумисне ужив те грубе слово (однаково грубе як по-українському, так і по-російському). Мені хотілося цим грубим словом ударити читача, підчеркнути всю гидотну психічної реакції обивателя після хвильового підйому. Я так коротко описую останню сцену, що тільки різке, грубе слово викличе потрібний мені ефект. Слово "спини" усе стушує, зм'ягчить" [4, т. 7, с. 77]. Ще один цікавий приклад так званої вимушеної заміни знаходимо у перекладі М. Могилянського твору "Intermezzo". Тут Могилянський просить у автора дозволу замінити назву собаки "Трепов", яка збігалася з прізвиськом петербурзького генерал-губернатора – натхненника чорносотенних погромів. Звичайно, перейменування пса спрощувало заданий автором асоціативний ряд, проте задля уникнення цензурних утисків М. Коцюбинський погодився перейменувати на "Кратер".

Порівняльне дослідження оригінальних і перекладних творів М. Коцюбинського могло б дати, як нам здається, чимало цікавих спостережень щодо перекладу із близьких мов, який перекладачі вважають навіть складнішим за інші. Проте таких досліджень наразі ще немає. Та й лінгвістичний аналіз перекладів, створених М. Коцюбинським, відкрив би нові аспекти вивчення, приміром, стилістичних проб ще молодого письменника і шукань мовних в умовах формування літературної мовної норми.

Література

1. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевський. – СПб., 1907. – С. 174.
2. Зеров М. Українське письменство / М. Зеров ; упоряд. М. Сулима ; післям. М. Москаленка. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. – 1301 с.
3. Козуб С. 1905 рік в творчості Коцюбинського [Електронний ресурс] / С. Козуб. – Режим доступу: <http://https://vpered.wordpress.com/2015/01/29/kozub-kotsiubinski/>. – Назва з екрана.
4. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. / М. Коцюбинський. – К. : Наукова думка, 1975.
5. Листи до Михайла Коцюбинського. – Чернігів : КП "Видавництво "Чернігівські береги", 2002.
6. Франко І. Я. Зібр. творів : в 50 т. / І. Франко. – К., 1976.